Hube, [illegible]
[illegible] [illegible]ziem[illegible]ie i
[illegible]r[illegible]dzkie wieku XIV w
[illegible]olsce

KSIĘGI

ZIEMSKIE I GRODZKIE WIEKU XIV

W POLSCE.

NAPISAŁ

ROMUALD HUBE.

(POJEDNÁNÍ KRÁL. ČESKÉ SPOLEČNOSTI NAUK. — ŘADA VI., DÍL 12.)

(Třída pro filosofii, dějepis a filologii č. 6.)

V PRAZE.

NÁKLADEM KRÁL. ČESKÉ SPOLEČNOSTI NAUK — TISKEM Dra. EDVARDA GRÉGRA

1884.

MAY 3 1968
UNIVERSITY OF TORONTO

Księgi ziemskie i grodzkie wieku XIV w Polsce.*)

Bardzo słusznie uczeni czescy tak wysoko cenią resztki swoich ksiąg ziemskich i sprawiedliwie ubolewają, że zawistny los pozbawił ich większéj części tego nieocenionego skarbu historycznych pamiątek. Bo cóż może, w pewnym przynajmniéj względzie, dokładniéj odzwierciedlić, wewnętrzne życie społeczeństwa, jak owe księgi, do których zapisywano, z jednéj strony, wszelkie ważniejsze ugody i rozporządzenia dotyczące majątku, z drugiéj, wszelkie przestępstwa przychodzące pod rozpoznanie sądów? Jakiż to obfity wątek, że tak powiemy, do statystyki materjalnych i moralnych stosunków społeczeństwa z epok i miejsc, z których nieposiadamy innych wiadomości, nie wspominając już o tem, że w księgach tego rodzaju znajdujemy odpowiedź na sposób, jakim sądy stosowały przepisy prawa stanowianego, jaki był zwyczaj prawny w narodzie powoli rozwijający się i ustalający, jaki był przewód sądowy od pierwszego zawiązku do końca, jak przekształcały się władze i stany krajowe. Dość zalety, aby uznać całą ich historyczną ważność. Dla tego sądzimy, że wiadomość, którą zamierzamy podać o polskich księgach sądowych XIV wieku, który zresztą niegrzeszy zbytnią obfitością żrzódeł historycznych, nie pozostanie bez wzbudzenia pewnego naukowego interesu.

Że w starym wieku przy sądach nieutrzymywano ksiąg do zapisywania załatwianych przez nie czynności, najdobitniéj tego dowodzi starodawna instytucija wsteczy. Kto stanąwszy w sądzie nie miał dowodu na wykazanie, że miał sobie udzielony termin do stawienia, albo niepokładał dowodu, jak sprawa, o którą chodziło, roztrzygniętą została, ten powoływał się na świadectwo osobiste sędziego, który termin dał lub sprawę sądził, i to zwało się wsteczą.**) Powołanie na osobiste zeznanie sędziego ustawać dopiero zaczęło, gdy w sądach zaprowadzone zostały księgi i gdy namiast powoływania się na osobę sędziego, zaczęto brać wstecz na księgę sądową (recursiva ad regestrum, ad librum).

Pierwsza wiadomość o utrzymywanych w sądach ziemi Krakowskiéj księgach do zapisywania czynności sądowych pochodzi z r. 1322. Zachował ją wyrok sędziego Krakowskiego Stanisława z Chrząstowa.

---

*) Wiadomość ta posłużyć może za dopełnienie tego, co w tym względzie powiedział prof. Randa w cennéj swéj rozprawie: Přehled vzniku a vývinu desk čili knih veřejnych, hlavně v Čechách a na Moravé. V Praze 1870 na str. 16.

**) Ob. moje Prawo polskie w XIII. wieku. Warszawa 1874 str. 226—28.

Na mocy wyroku tego, powodowie w osobie swego pełnomocnika Mikołaja Pampek, sprawę przegrywają, z powodu że tenże niestawił się w sądzie w terminie peremptorijnym, tak jak takowy zapisany był w księgach sądowych, nazwanych tu tabulae judicii.*) Prawdopodobnie były to tylko regestra terminowe czyli, jakby ie nazwać można, libri citationum. Że regestra podobne w tych czasach musiały się utrzymywać, dowodzi rozporządzenie Statutu Wiślickiego (r. 1347). W artykule bowiem trzecim Statutu postanowiono, że sprawy przed sąd mają być wywoływane, nie ze względu na osoby w nich uczestniczące, ani ze względu na stosunkową ich ważność, ale w porządku i kolei wydanych zapozwów (non aliter quam secundum ordinem citationum), czego jeśliby niedopełnił scriptor causarum, ma być karany utratą urzędu.**) Oczywiście więc, że tenże scriptor musiał mieć pod ręką regestr kolejnych zapozwów, inaczéj bowiem nie mógłby był spełnić swego obowiązku.

Nie wiele co późnićj występują także w ziemi Krakowskiéj tak zwane libri testium, bo już w kilka lat po śmierci Kazimierza W., jak to później zobaczemy. W oddzielne te księgi wpisywano nazwiska świadków stawianych przez strony i roty przysiąg sformułowane przez sąd, na które świadkowie mieli przysięgać. Podobną oddzielną księgę, pod nazwiskiem regestru, napotykamy i w ziemi Poznańskiéj.

Z tych dwóch składowych części, niejako samo przez się, z postępem czasu, wytworzyły się pełne księgi sądowe, gdyż łącząc treść regestru terminowego z treścią regestru świadków, wyczerpywały się już tem samem wszystkie główne przejścia każdego oddzielnego procesu.

Przy końcu wieku czternastego księgi sądowe w miarę tego, jak przysługiwały sądom ziemskim lub sądom grodzkim, przybierać zaczęły nazwanie stałe techniczne i zwały się: pierwsze libri terrestres, drugie libri castrenses.***)

Z pomiędzy dwóch tych gatunków ksiąg sądowych główne miejsce zajęły księgi ziemskie, i w miarę, jak działalność sądów ziemskich rozszerzała się, i księgi zyskiwały na objętnoci, zwłaszcza od téj chwili, gdy znaczna część aktów dobréj woli, które sporządzały się przed panującym, zaczęto dopełniać przed sądami ziemskiemi. Ku koncowi wieku XIV znajdujemy w nich zapisywane nietylko termina w każdéj sprawie odbyte, roty naznaczonych przysiąg, zeznania woźnych o doręczonych zapozwach, o wykonanéj przez świadków przysiędze, o dokonanéj wizyi, o wprowadzeniu w posiadanie, ale, jak dopiero co wspomnieliśmy, i różnego rodzaju akta przed sądem zeznane, a mianowicie sprzedaże, zapisy, działy, oddanie dóbr w dzierżawę, w zastaw, ustanowienia na dobrach posagu i wiana, i różnego rodzaju rękojmie, a nadto polecenia dawane sądom przez króla lub starostów generalnych, np. aby nie sądzić sprawy aż do pewnego czasu, jako też przedstawienia niższych sądów do sądu wyższego, jak to bywało w Wielkopolsce, wreszcie korrespondencye sądów między sobą. Co

*) Nicolaus Pampek non curavit contumaciter comparere, nos reperientes in tabulis judicii eundem terminum scriptum fuisse peremptorium, pronunciamus N. Pampek . . causam suam penitus perdidisse. Kodex dyplomatyczny katedry Krakowskiéj I. 166.

**) Ob. wydanie moje Statutu w dziele: Ustawodawstwo Kazimierza W. Warszawa 1881 str. IV.

***) Np. w księdze poznańskiéj pod r. 1398 stoi: A. judeus habet terminum . . per librum terrestrem assignatum. W księdze notarjalnéj Krakowskiéj pod tymże rokiem czytamy: habuit delere de libro castrensi.

więcéj, spotykamy nawet w nich zapadłe na wiecach lub wielkich rokach postanowienia, regulujące różne kwestye prawne.

To, co w księgach napisane było, stanowiło zupełny dowód za lub przeciw stronie prawującéj się. Znajdujemy też już ku końcowi wieku XIV ustalające się dwa ważne prawidła: że wcześniejszy zapis idzie przed zapisem późniejszym, i że zapisy zrobione w obcéj ziemi a ściągające się do dóbr nieruchomych, dla nadania im skutecznéj mocy, winny być przenoszone do ksiąg ziemi właściwéj.

W zapisywaniu ksiąg Krakowskich, Sandomierskich, a także i Kujawskich, dostrzegamy taki porządek: naprzód idzie wszystko, co dotyczy uregulowania terminów, potem sformułowane roty przysiąg i wszystko, co konstatuje załatwienie interesu, na końcu notowane są kary przez sąd wyrzeczone.

Każda oddzielna księga ziemska służy do zapisywania spraw rozpoznawanych we wszystkich sądach w każdéj oddzielnie ziemi funkcionujących. Wchodzą w nie tak zwane kolokwia czyli wieca, a w Wielkopolsce termini generales czyli roki wielkie, niemniéj konwencye (conventiones), daléj tak zwane poroczki (albo roczki) sądów ziemskich, a w ziemi Krakowskiéj i części ziemi Sandomierskiéj i roczki sądów powiatowych. Dla objaśnienia tego winniśmy tu zaznaczyć, że wieca jako i roki wielkie złożone były z najwyższych dostojników ziemi (domini seniores), między nimi i z sędziego i podsędka (judex et subjudex generalis); w sądach zaś właściwie zemskich przewodniczył sędzia i podsędek ziemi, a w sądach powiatowych komornicy (camerarii), jeden sędziego, drugi podsędka. Z czasem w ziemi Krakowskiéj dla spraw sądzonych w sądach powiatowych założono osobne księgi wyłączone z głównéj księgi ziemskiéj.

Księgę prowadził albo notarjusz ziemi (notarius terrae generalis) albo notarjusze przy każdym oddzielnie sądzie niższym urzędujący. Może być, że za zmianą sędziego ziemi zakładały się nowe księgi; *) księgi zaś poprzednie, jak się zdaje, przechowywał u siebie ten notarjusz, który ie w ostatnim czasie prowadził i dopiero na wezwanie nowego sędziego wydawał. Być jednak może, że w ziemi Krakowskiéj, księgi poprzednie składały się na zachowanie w skarbie (camera) królewskim.**) Księgi grodzkie przechowywały się w grodach.

Obecnie dawne księgi sądowe z części tworzących królestwo polskie zachowane są częścią w Archiwum Głównem w Warszawie, zostającem pod zarządem profesora Uniwersytetu Dr. Pawińskiego, częścią w archiwach prowincjonalnych w Kaliszu, w Lublinie, w Radomiu, Kielcach i Łomży. Część Krakowskich ksiąg tworzy archiwum w Krakowie pod kierunkiem profesora Uniwersytetu Dr. Bobczyńskiego. Księgi wielkopolskie złożone są w Poznaniu w archiwum Stanu prowincyi, galicyiskie we Lwowie.

---

*) Pod r. 1404 napotykamy taki napis: Incipiunt libri judiciorum terrestrium cracoviensium tempore dni Thomae judicis.

**) Przytoczyć tu można, co zapisano w księdze ziemskiéj Krakowskiéj pod r. 1405: Michael quondam notarius camere cracoviensis presentavit VII volumina Registrorum, quatuor antiquorum et tria manus ejusdem, ad mandatum Johannis de Olesnica judicis cracov. (Helcel: Pomniki II us. 1102). W księdze notarjalnéj pod tymże rokiem zaznaczono: Michael Andree de Chotkov Wladislaviensis Diocesis ad mandatum dni Johannis de Oleszuicza coram dnis Nicolao notario terrestri, Nicolao Rpiszka, Jacobo, tunc temporis judicio presidentibus, reposuit VII volumina actorum judicialium, petens super eo publicum instrumentum a me Alberto, tunc temporis scriba in eodem judicio.

Forma najdawniejszych naszych ksiąg sądowych jest wązkie małe folio, z kąd poszło ich nazwanie dutki. Wszystkie pisane są na papierze.

Podajemy teraz spis ksiąg sądowych z wieku XIV, rozumie się tych, które do naszych czasów dochowały się czy to w całości, czy w urywkach. Namienić bowiem należy, że oryginalne najdawniejsze księgi w ostatnich latach dawnego rządu po większéj części składały się z samych dissolutów, z których bardzo wiele przeciągiem czasu zaginęło lub doszło w stanie niemal zupełnego zniszczenia. Przy porządkowaniu archiwów za dni naszych, dissoluta zbierano i z nich formowano nowe księgi, często bez stosownego umiejętnego uporządkowania.

Na czele stawiamy księgi ziemi Krakowskiéj, jako najdawniejsze. W spis nasz nie wejdą ani księgi Mazowieckie, ani księgi ziem ruskich, z powodu że datują dopiero z wieku piętnastego.*)

1. Ziemia Krakowska.

a) Księgi ziemskie. Pierwsza księga z dissolutów złożona obejmuje szczątki libri testium z r. 1374 i z r. 1381, następnie roki Ksiazkie, Proszowickie i Włodzisławskie od r. 1376 do r. 1385. Druga księga całkowicie zachowana, w dawnéj oprawie, miesci w sobie także roki Proszowickie i Książkie, prócz tego kilka Żarnowieckich od roku 1386 do r. 1389. Trzecia poczynając od r. 1388 idzie do roku 1390 inklusiwe i o tyle nader ciekawa, że w niéj w znacznéj juz liczbie zapisane są wieca i roki Krakowskie.**) Czwarta księga od r. 1394 do włącznie roku 1400 zawiera głównie wieca i roki Krakowskie a nadto i roki nadworne (termini regales). Obok tych czterech ksiąg, pozostało jeszcze trzy księgi Krakowskie notarjalne, poczynające od r. 1397, w których nie tylko w większéj części powtórzone są wpisy zamieszczone w księgach sądowych z téj saméj epoki, ale i liczne dodatki. Jaki stosunek zachodzi między temi księgami notarjalnemi a księgami właściwie sądowemi, nie będzie można prędzéj z dokładnością oznaczyć, dopókąd jedne i drugie nie zostaną całkowicie wydrukowane i ze sobą zestawione.

b) Księgi grodzkie. Pierwsze roki grodzkie Krakowskie, które nas doszły, pochodzą z r. 1418.

2. Ziemia Sandomierska.

Z ziemi Sandomierskiéj posiadamy jedną tylko księgę Wiślicką należącą do wieku XIV. Księgi Sandomierskie i Radomskie odnoszą się do początku wieku następnego. Księga Wislicka poczyna od r. 1393 i obejmuje w sobie roki wiecowe i roki Wislickie, Stobnickie, Buskie, Szydlowieckie, Checinskie. Podług wszelkiego podobieństwa księga, o któréj mówiemy, stanowi tylko wyciąg z głównéj księgi sądowéj, obejmując jedynie w sobie wpisy, od których przypadały oddzielne opłaty sądowe, a to dla skontrolowania ich i wyliczenia, ile z nich przypadało sędziemu lub notarjuszowi.

---

*) Dokładnie opisał archiwa galicyiskie Dr. B. Dudik w zdaniu sprawy pomieszczonem w Archiw für österreichische Geschichte XXXIX a noszącem tytuł: Archive im Königreich Galizien und Lodomerien.

**) Pierwsze wiece (colloquium) Krakowskie zachowane odbyło się d. 9 Maja 1388 r.

3. Ziemia Sieradzka.

a) Księgi ziemskie. Z ziemi téj zachowały się dwie księgi ziemskie, jedna Sieradzka, druga Piotrkowska. Księga sądowa Sieradzka, niedawno z dissolutów złożona i oprawiona, składa się z dwóch części; pierwsza idzie od r. 1386 do włącznie r. 1395, druga od r. 1398 do r. 1402 i obejmuje w sobie wieca i roki Sieradzkie i Szadkowskie i kilka roków Wartskich. Księga Piotrkowska od r. 1398 podaje wieca Piotrkowskie i na przemian roki Piotrkowskie i Radomskowskie.

b) Księgi grodzkie. Sieradzka poczyna od r. 1405 a Piotrkowska od r. 1407.

4. Ziemia Kujawska.

Z Kujaw doszły do naszych czasów dwie księgi ziemskie sięgające ostatnich lat wieku XIV. Pierwsze miejsce co do czasu należy księdze Przedeckiéj, obejmującéj lata 1398, 1399, 1400, drugie Brzeskiéj od połowy roku 1399.

5. Ziemia Łęczycka.

Księgi najdawniejsze Łęczyckie, z początku mocno zdefektowane, obejmujące w sobie nie tylko wieca i roki Łęczyckie, ale i roki grodzkie, poczynają z r. 1385 i idą porządkiem lat aż do końca wieku XIV. Obok nich zachowały się jeszcze oddzielne księgi Orłowskie i Brzezińskie od r. 1389, także w pierwszych latach znacznie uszkodzone.

6. Ziemia Poznańska.

Pierwszą księgę ziemi Poznańskiéj zniszczył pożar Poznania, jak to zapisanem zostało w księdze następnéj dotąd zachowanéj.**) Dzisiejsza księga ziemska poczyna od r. 1386. Mieszczą się w niéj roki wielkie starościńskie i roki małe Poznańskie. Prócz niéj w ziemi Poznańskiéj utrzymywaną była osobna księga Kościańska, poczynająca dzisiaj od r. 1391.

7. Ziemia Kaliska.

Między dissolutami dotąd nieuporządkowanemi znajdują się szczątki księgi ziemskiéj Kaliskiéj z wieku XIV. Ta, którą mamy pod ręką, przedstawia kilka wpisów z r. 1400 i 1401, a następnie poczynając od r. 1407 idzie porządkiem lat aż do r. 1417. Lepiéj dochowała się z téj ziemi księga Pyzdrska poczynająca rokiem 1390.

8. Ziemia Gnieźnieńska.

Księga ziemska Gnieźnieńska mocno zdefektowana w latach 1392 do 1396 włącznie, pełniejsza jest poczynając od r. 1397.

---

*) . . . illa omnia erant scripta in antiquo, et ille liber, quando civitas fuit combusta, est crematus.

Z pomiędzy ksiąg Mazowieckich najdawniejsze dotąd zachowane są: Płońska od r. 1400. Czerska od r. 1404, Grojecka od r. 1407, Warecka od r. 1408, Warszawska od r. 1421.

Przechodziemy w końcu do wydań.

Pierwszy był Zygmunt Helcel, dawniejszy profesor Uniwersytetu Krakowskiego, który podjął pracę wydania wyciągów z ksiąg zachowanych w Archiwum Krakowskim, poczynając od r. 1388 do r. 1507 (Starodawne pomniki prawa polskiego. Kraków 1856 I. str. 229—262. 1870 II. str. 41—958). Wyciągi te składają sie z 5003 oddzielnych wpisów.

Jakkolwiek wielka jest zasługa Helcla, iż dokonał tak olbrzymią pracę rozpoznania i ekscerpowania kilkudziesięciu ksiąg, uznano wszakże niebawem, że metoda ogłaszania wyciągów, a nie pełnych wpisów z pewnéj danéj epoki, nieodpowiada ściśle naukowym zadaniom, i że koniecznie kiedyś zająć się wypadnie wydawnictwem całkowitych ksiąg, przynajmniéj najdawniéjszych, a potem w miarę, jak się sądownictwo przekształcało i stosunki prawne rozwijały, wydawać ważniejsze całkowite części ksiąg późniejszych.

Idąc tym kierunkiem pierwszy książę Tadeusz Lubomirski wydał w Warszawie w r. 1879 całkowicie najdawniejsze księgi: Czerską (1404—1418), Grójecką (1407—1418), Warecką (1408—1425) pod tytułem: Judiciorum in Polonia libri antiquissimi.

Następnie profesor Uniwersytetu Warszawskiego A. Pawiński przygotował wydanie ksiąg Łęczyckich, Orłowskich i Brzezińskich od r. 1385 do 1418, które w krótce, po ukończeniu redakcyi przedmowy i regestrów, zostanie puszczone w obieg.

Obecnie Akademia Umiejętności w Krakowie poruczyła Dr. Bolesławowi Ulanowskiemu wydanie najdawniejszych ksiąg Krakowskich, Helclowi nieznanych i tych, które tylko ogłosił w wyciągach. Dr. Ulanowski wywiązał się zaszczytnie z zadania, a Akademia wydała już w roku bieżącym część pierwszą iego pracy, pod tytułem: Antiquissimi libri judiciales terrae Cracoviensis. Pars I. ab an. 1374—1390. Cracoviae MDCCCLXXXIV. sumptibus Academiae litterarum.

Przygotowują się do druku księgi ziemskie: Wiślicka, Sieradzka, Brzeska, Płońska, Kaliska i Lubelska.

Jeżli zamiar tego wydawnictwa uwieńczony zostanie skutkiem, będziemy niezadługo posiadali nieoceniony materjał dla objaśnienia naszych stosunków społecznych w wieku XIV.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 04 21 09 044 3